

Аляксандр Лукашук

...прырода – адзінае,
што не расчароўвала яго ніколі...

Васіль Быкаў:

“Лісты цяпер для мяне – манна нябесная...”

*Перапіска Васіля Быкава з дырэктарам Беларускай службы
Радыё Свабода Аляксандрам Лукашукам.*

Мой адрас на канвертах Быкаў пісаў на чатырох мовах адразу. Назву сталіцы Чэхіі – па-ангельску, “Prague”, назву вуліцы – па-нямецку, “Winogradska“, назву ўстановы – лацінкай, “Radio Liberty”, маё прозьвішча – па-чэску, “Lukašuk”. Старанна выпісаныя разборлівыя літары меліся палегчыць працу еўрапейскіх паштароў і, сапраўды, ягоныя лісты, нягледзячы на полілінгвізм, заўсёды знаходзілі адрасата.

Нашая перапіска пачалася летам 1998 году пасля ад’езду Васіля Уладзіміравіча і Ірыны Міхайлаўны ў Фінляндыю. Ужо пяць гадоў перад тым я жыў за мяжой, спачатку ў Мюнхене, пасля ў Празе, і рэгулярна пасылаў В.У. і І.М. калядныя віншаванні, паштоўкі да дня нараджэння, мы гаварылі па тэлефоне, запісвалі інтэрв’ю. Калі я бываў у Менску, заўсёды заходзіў у іх гасцінную хату, пару разоў адведваў

Быкава, які пакутаваў на астму, і ў бальніцы. Калі пад час аднаго прыезду я сам патрапіў у шпіталь, Быкаў з Рыгорам Барадулiным таксама прыйшлі ў адведкі. В.У. бываў у Празе і частата, і рэгулярнасьць гэтых кантактаў выключала неабходнасьць ліставаньня.

Пасьля пераезду ў Швецыю, а затым у Фiнляндыю паходы на пошту для Быкавых сталі часткай жыцьця. Быкаў не карыстаўся E-Mail, ягонае знаёмства з Інтэрнэтам было яшчэ наперадзе, лісты сталі асноўным спосабам падтрыманьня сувязі з сябрамі, часопісамі, выдавецтвамі, калегамі ў Пэн-цэнтры, лідэрамі Народнага фронту, і нават формай літаратурнай працы, — кніга Рыгора Барадулiна так і называецца “Лісты ў Фiнляндыю зь Менску і з Вушачы”.

У чэрвені 1998 я пазваніў у Хельсiнкі і зрабіў інтэрв’ю з нагоды дня нараджэньня В.У., а таксама прасіў прысылаць новыя творы.

У той час мы шукалі сваё аблічча для перадачы “Чытальная зала” — чытаньне літаратурных твораў ёсьць класікай жанру для кароткахвалёвага радыё. Але што, чаму, калі, як чытаць — на гэтыя пытаньні пры ўсёй іх прастаце нялёгка знайсці адказ. Урэшце, пасьля некалькіх спробаў і дыскусіяў мы пастанавілі спыніцца на арыгінальных творах дакументальнага (мемуарнага) жанру, — фактычна, замаўляць будучым аўтарам пісаць свае ўспаміны. Мастацкія творы збольшага мелі шанец дайсьці да чытача і бяз нас, праз дзяржаўныя і незалежныя часопісы і выдавецтвы, а бесцэнзурная дакументалістыка, апроч таго, наўпрост адпавядала статутным задачам вяшчаньня — свабоднаму распаўсюду інфармацыі і ідэяў.

Але Быкаў быў выключэньнем.

Ня толькі з прычыны таго, што яго не друкавалі ў Беларусі. Перадусім — з прычыны ягонага пісьменьніцкага і чалавечага маштабу. Да 2003 году беларусы мелі тое, што ня меў ужо хiба нiводзiн з еўрапейскіх народаў — бясспрэчны маральны аўтарытэт нацыі.

Я думаў тады і думаю цяпер, што ўшанаваньне Быкава Нобелеўскай прэміяй паспрыяла б аўтарытэту Шведскай акадэміі навук, якая, на жаль, апошнія дзесяцігоддзі распыляе значэньне лаўрэатства (як гэта здарылася з цэлай серыяй імянаў, што канулі ў забыцьцё ня толькі ў свеце, але і ў сваіх краінах).

У жніўні 1998 пошта прынесла бандэроль з рукапісам, да якога быў далучаны ліст.

13 жніўня 1998.

Саша, дарагі дружа,

Пасылаю новую аповесць, якую толькі што скончыў. Ня ведаю, што атрымалася — тое заўжды даведваецца толькі пасьля. Зноў жа надрукаваў на машыны і на наркомаўскай граматыцы, бо ўсё ж галоўная надзея на друкаваньне — Менск. Хаця можа так стацца, што марная надзея. Але марнасьці цяпер хапае ўсюды, так што гэтая — ня самая вялікая.

Паглядзіце, што там можна зрабіць зь яе на “Свабодзе”.

Казку, пра якую я гаварыў на тэлефоне, дашлю крывіку пазьней.

Я тут жыву добра, спакойна, (нават аж залішне спакойна), слухаю “Свабоду” — галоўную крыніцу маёй інфармацыі пра радзіму. Выдатна выступае Сяргей¹ зь Ню Ёрку, — правільна, глыбока, разумна...

З прывітаньнем

Васіль.

P.S. Калі што — тэлефануйце. Мой тэл. 341-23-12.

¹ Журналіст Сяргей Навумчык, дэпутат Вярхоўнага Савету 12 скліканьня, ад 1996 у палітычнай эміграцыі.

Прыкладна палова лістоў ад В.У., якія я захоўваю, — роўныя аркушы, бя зыгбаў на тры ці чатыры разы, як звычайна робяць, каб укласьці ў канверт. Гэта лісты, якія прыходзілі разам з новым рукапісам у вялікай бандэролі памерам А4. Амаль усе свае творы пасля ад'езду з Беларусі Быкаў дасылаў на нашыя просьбы ў Прагу.

16 верасня 1998.

Добры дзень, Саша!

Тут я дапоўніў аповесць новым разьдзелам – 8 старонак, — якія дасылаю. Вельмі прашу, калі няпозна:

— Выняць з кампютарнага тэксту маю 19 старонку.

— Замест яе ўставіць 8 старонак.

— І гэта — ўсё.

Ня ведаю, як быць з “НН”. Калі кампютарны мой тэкст ужо ў Менску, дык прыдзеца мне дадатак слаць туды. Але калі яшчэ не, — тады я папрашу, каб і ў той тэкст укласьці гэтыя 8 старонак.

Чытаньне слухаю. Усё добра. Дзякуй чытачам – разам з маім прывітаньнем.

Удачы Вам.

Ваши В. Быкаў.

Аповесць, пра якую піша Быкаў, “Ваўчыная яма”, была першай, напісанай на тарашкевіцы. І першым з быкаўскіх твораў, цалкам набраных на кампютары. У 75 гадоў В.У. узяўся асвойваць таямніцы аперацыйных сістэмаў лэптопа і праграмы Word, і гэта ашаламляла. Рэдактар “Нашай Нівы” Сяргей Дубавец яшчэ больш быў уражаны быкаўскай тарашкевіцай. “НН” надрукавала аповесць з устаўкамі. Мы ў Празе чыталі аповесць у эфіры, звычайна на некалькі галасоў. Часьцей за ўсё агучвалі аўтарскі тэкст Алена Ціхановіч і Сяржук Сокалаў-Воюш, В.У. любіў іх галасы, заўсёды перадаваў ім свае падзякі¹.

Якраз тады заканчвалася праца над маёй кніжкай дакументальнай прозы, якая мелася выйсьці ў Вільні ў заснаванай Сяргем Дубаўцом серыі “Вострая Брама”. Я вагаўся наконт назвы, і пытаўся ў Быкава парады. У ліст у Хельсінкі таксама паклаў паперы на ангельскай мове аб заключэньні аўтарскай дамовы.

Кастрычнік 1998.

Дарагі Саша,

паперы падпісаў і высылаю, хаця мала што зь іх зразумеў. Але – давяраю Вам. Што ж да кніжкі, дык даўно пара, хаця зноў жа, – пара для таго – ня самая лепшая. Здаецца, літаратура ўвогуле дажывае апошнія гады і не праройдзе рубяж стагоддзяў. Праройдуць іншыя мастацтвы, што ўвальяюцца ў магутны, мутны і сьмярдзючы патока маскульту. Ну, але гэта – у якасьці NB.

Назва – даволі складаная праблема, якая паўстае перад кожным аўтарам. Здаецца, яна ў адваротнай залежнасьці ад якасьці твора. Чаму так? – ня ведаю. Але дужа распаўсюджаная такая сытуацыя, калі ў добрых твораў – кепская назва. І наадварот. Што ж да мяне, дык я аддаю перавагу клясычнай форме: найлепшая назва тая, якая ўвасабляецца ў адным-двух словах. Але тое цяпер састарэла. У модзе — мадэрновыя назвы, сэнс якіх так зшыфраваны, што ніхто, апроч аўтара, не зразумее. Або надта прэтэнцыёзныя, што сьведчаць ужо не пра твор, а пра характар аўтара.

Жадаю, Вам, Саша, удачы ў сямейных клопатах. Як кажучь: Дай Божа!

¹ У аўтографе на кнізе “Пахаджане” для Алены Ціхановіч у верасьні 2001 В.У. пісаў ”з удзячнасьцю да яе салаўінага голасу, які гучыць у гэтай кніжцы”.

Прывітаньне мілым чытачам “Ямы”.

З прывітаньнем

В.Быкаў.

“Ваўчыная яма”, у цэнтры якой самотныя лёсы людзей, закінутых у Чарнобыльскую зону, зацікавіла таксама Расейскую службу Радыё Свабода. Вядучы літаратурнай праграмы “Экслібрис” Сяргей Юр’енен быў даўнім прыхільнікам Быкава. У 1965 годзе ён, тады дзесяцікласьнік 2-й сярэдняй школы Менску, з дапамогай дырэктара сваёй школы паэта Ляпёшкіна патрапіў на зьезд пісьменьнікаў і пачуў выступ Быкава, які потым распаўсюджваўся ў самвыдаце. У школе тады выкладалі курс стэнаграфіі і малады чалавек шмат што сабе запісаў. Калі Юр’енен эміграваў у канцы 70-х, з-пад яго пярэ выйшла шмат артыкулаў і цёплых згадак пра Быкава ў эміграцыйных літаратурных часопісах. Сяргей прачытаў аповесьць, прыйшоў да мяне ў кабінет і сказаў, што ёй будзе аддадзена гадзіна эфіру ў “Экслібрисе”.

Ён зьдзівіў мяне сваім вызначэньнем галоўнага героя “Ямы” – на думку Юр’енена, ім была беларуская прырода. Жывапіс Тургенева ў аповесьцях Быкава спалучаўся з псіхалагізмам прыроды Хэмінгуэя часоў “Старога і мора” – беларускі лес, зіма, мокрыя галіны фізічна адчувальныя і жывыя, чалавек толькі частка гэтай таямнічай сілы.

Я пазваніў у Хельсінкі, Быкаў ня быў супраць, неўзабаве фрагменты “Ваўчынай ямы” ў аўтарскім перакладзе прагучалі па-расейску.

Ірына Міхайлаўна, разьбіраючы быкаўскі паштовы архіў, сярод сотняў адрасаваных В.У. лістоў знайшла стос маіх. Некаторыя ў скароце зьмяшчаюцца тут, каб лепш зразумець ягоныя ўласныя допісы.

11 лістапада 1998.

Прывітаньне, Ірына Міхайлаўна, Васіль Уладзіміравіч.

Спадзяюся, у вас усё ў парадку, як і належыць быць у Фінляндыі. Хаця ўсякае бывае.

Беларускія навіны вы, калі чуваць радыё, ведаеце; у нас у карпункце пабывалі “госьці” ў пагонах, пачынаецца нейкае сьледства. Будуць перашкаджаць, ну ды чаго іншага трэба было спадзявацца. Мы да гэтага арганізацыйна гатовыя, наколькі гэта магчыма.

Думаем над пераменамі ў праграме, дамагаемся, каб нас рэтрансьлявалі зь Літвы, Польшчы, Украіны, але там ня надта хочучь. І сварыцца з Лукашэнкам ня хочучь, бо ўсім патрэбныя памежныя пагадненьні – так ён трымае Кучму, без такога пагадненьня ня можна ўступіць у Эўразьвяз. Ну, і з ахвотай, як Адамкус літоўскі, яны выступаюць у ролі пасярэднікаў, зарабляючы ачкі на Захадзе. Ды і фон такі ім выгадны.

Тут у Празе скандал з прычыны таго, што мы пачалі вясчаньне на Іран і Ірак – Тэгеран адклікаў пасла, газэты пішуць пра тэрарыстаў, на радыё ўзмацнілі ахову. Што яшчэ – пасылаю Вам часопіс “Transition” (Пераходны пэрыяд), з артыкулам пра “Сьцяну” і Вас. Ян Максімяк¹ казаў, што зараз “Сьцяну” перакладаюць на польскую; таксама, здаецца, праявілі цікавасьць у Амэрыцы.

Прачытаў нейкія дзіўнаватыя нататкі старога Адамчыка пра Твардоўскага: намякае, што той быў гомасэксуаліст і папракае Салжаніцына ў “зласьлівым слове”. Дарэчы, гэты нумар прыкладаю. У Салжаніцына выйшла новая кніга, “Россия в обвале”, тыраж 5000.

Спадзяюся, Сяргей Дубавец ужо пераслаў Вам “НН”², як абяцаў мне. Тым

¹ Перакладчык на беларускую, супрацоўнік Радыё Свабода.

² Газета “Наша Ніва”.

часам перадаю Вам найлепшыя пажаданьні і прывітаньні ад Беларускай службы.”

Зборнік “Сьцяна” выпускаў рэдактар “Нашай нівы” Сяргей Дубавец, гэта была першая кніга Быкава пасля паўзы ў некалькі гадоў – дзяржаўныя выдавецтвы спынілі друкаваньне яго твораў. Была абвешчана падпіска на будучую кнігу народнага пісьменьніка, якую выдавец хацеў зрабіць “народнай кнігай” – выдаць на сабраныя грамадой грошы.

У Празе, напрыклад, адзін з самых прыгожых будынкаў, тэатр оперы і балету на беразе Влтавы, называецца “Narodni divadlo” – нацыянальны тэатр, бо грошы на яго зьбіралі ўся нацыя. Праз “Нашу ніву” ў Беларусі ўдалося сабраць сродкаў на паўтары тысячы асобнікаў. Выданьне атрымала розгалас, і мяне папрасілі напісаць пра кнігу і аўтара ў часопіс “Transition”. Калі часопіс выйшаў, паслаў у Хельсінкі пару экзэмпляраў, а таксама выразку з “ЛПМа” з публікацыяй беларускага прэзаіка Вячаслава Адамчыка. Быкаў адразу сеў пісаць адказ.

18 лістапада 1998.

Дарагі Аляксандр Міхайлавіч,

Атрымаў ваш ліст ад 11 лістапада, вялікі дзякуй за ўвагу і навіны. Лісты цяпер для мяне – манна нябесная, чакаю кожнага дня і радуся, атрымаўшы. Відаць, тут мае месца банальная хвароба – настальгія, якой рэдка каму на чужыне ўдавалася пазьбегнуць. А зрэшты, нашто і пазьбягаць? Трэба перажываць усё, што наканавана лёсам. Ужо хоць бы таму, што тое не ад цябе залежыць.

Дзякуй за часопіс таксама. Ня надта разабраў, што там Вы пра мяне напісалі, але, спадзяюся, зрабілі тое няблага. Ня так як Адамчык пра АТТ¹, а яшчэ раней і куды больш зьедліва – пра Бажска і Брыля. Бажску так і трэба, чалавек гэты паскудны ва ўсіх адносінах, а вось Брылю будзе дужа пакутна. Хоць у тым яго жыцьцёвым эпізодзе, на мой пагляд, ніякай крамолы, ды ўсё ж... Зь ягоным самалюбствам гэта будзе амаль катастрофа.

Ну і Чэсь! Таленавіты пісьменьнік, але з пароды тых, якія, паводле расейскага выслоўя “ради красного словца не пожалеют и отца”. Што ж датычыць АТТ, дык гэта ўжо ня толькі не этычна. Гэта палітычна падсьлепавата, бо Чэсь ня ведаў АТТ, не знаёмы з той атмасфэрай, у якой жыў гэты чалавек. Але ж ён не надрукваў Чэсеў раман, і мабыць, таго факта раманіст ня мог дараваць яму. Хаця наконт А.С.² Чэсь мае рацыю. Усё ж ня трэба было А.С. пляваць яшчэ ў сьвежую магілу АТТ.

Я ведаю, той надта перажываў за лёс будучага нобэліста, іншая справа, што ня мог усё для яго зрабіць. Зрэшты, пра іхнія адносіны ёсьць шмат сьведчаньняў Кандратовіча, Лакишына ды іншых, якім можна болей верыць, чым наскокам аднаго менчука, які, калі і бачыў АТТ, дык толькі ў прэзыдыюмах пісьменьніцкіх пленумаў. А піша пра калідоры ЦК і яго з дрыготкай цыгарэткай. Здаецца, у той час Адамчык быў яшчэ беспартыйны, выключаны з БДУ. Гэта пасля ён стаў партаргам СП БССР.

Наконт удасканаленьня трансляцыі Беларускай службы Радыё Свабода даўно і надта трэба паклапаціцца, бо не чуваць. Не чуваць было ў Беларусі, кепска чуцьно і тут, у фінах. Затое і там і тут выдатна чуваць украінская служба – у чым справа? Ці ў вас і ва ўкраінцаў на “Свабодзе” розныя тэхнічныя ўмовы? Тое я шмат год не магу зразумець. А цяпер дык на хвалі 41 мэтар у 18:30 на-

¹ Аляксандр Трыфанавіч Твардоўскі, рэдактар часопісу “Новый мир”, дзе друкаваўся Быкаў і Салжаніцын.

² Аляксандар Салжаніцын.

кладваецца нейкая гарластая арабская станцыя і ўсё. Не чутно нічога. А тут яшчэ мілыя, але слабенькія дзяўчачыя галасы вашых дыктарак. Адно ратуе становішча Г.Айзенштадт, гэтую заўсёды добра чутно – праб'ецца празь любыя глушылікі. І гэта добра.

Званіў зь Ню Ёрку Сяргей Н.¹, казаў, што хутка будзе ў Празе. Дай Бог! Я люблю Сярожу і вельмі жадаю, каб справы яго на замежжы неяк наладзіліся. Відаць, у гэтым сэнсе Прага – найлепшы з магчымых варыянтаў. І для справы таксама. Сардэчнае вітаньне ўсім вашым беларусам!

Ваш Васіль Быкаў.

І.М. і я таксама ішлем найлепшыя пажаданьні Вашым дзяўчаткам – дома. Дай Бог ім удачы. В.

Толькі апошнія два сказы дапісаныя ад рукі – гэта, здаецца, першы ліст з Хельсінкі, які аўтар акуратна адолеў на кампутары.

У снежні спаўнялася 80 гадоў Аляксандру Салжаніцыну. Я пазваніў у Хельсінкі, і В.У. падрыхтаваў кароткае слова з нагоды юбілею, якое прагучала ў эфіры ў дзень нараджэньня аўтара “Архіпелагу”. У снежні Быкаў прыслаў новую прыправесьць, у студзені яшчэ адну.

10 студзеня 1999.

Шаноўны Аляксандр Міхайлавіч,

Дасьляю Вам свой новы невялічкі твор. Можна, спатрэбіцца. А калі не, дык вельмі напращу пераслаць у “НН”. Спадзяюся, у Вас усё добра? Прывітаньне ўсёй Вашай цеснай беларускай сямейцы.

Сардэчна

В.Быкаў.

Мой тэл: 3412312. Хельсінкі.

Я пазваніў у Хельсінкі, падзякаваў, прыправесьць прагучала ў эфіры. Наступнае ліставаньне адбылося напрыканцы месяца, калі я нарэшце сабраўся падрабязней напісаць пра нашыя пражскія навіны.

25 студзеня 1999.

Шаноўны Васіль Уладзіміравіч,

Даўно не пісаў Вам, быў надта заняты ў гэты час, калі не было дырэктара², адсутнічала шмат людзей на Каляды, мелі нашу гадавую справаздачу ды пачыналі перамены ў праграмах і рабілі Інтэрнэтную старонку.

Спадзяюся, што атрымалі навагодняе віншаваньне. Вялікі дзякуй за прыправесьць, мы адразу прачыталі цалкам у эфіры. Як Вы і даручалі, я пераслаў у “Нашу ніву” – яны ўжо надрукавалі ў апошнім нумары. Дубавец пачынае выдавецкі праект, бібліятэку “Вострая брама”, і прасіў пацікавіцца, ці не пагадзіліся б Вы выдаць новыя, пасля “Сьцяны” творы ў гэтай серыі. Сярод першых там, здаецца, Славамір Адамовіч, Уладзя Арлоў і я.

Доўга змагаўся за назву – мая была “Перад свабодай. Нататкі перабегчыка”, але прайграў. Дубавец выносіць на вокладку назву асобнай навэлкі, якая стаіць у канцы кніжкі цалкам асобна і нічога ня мае агульнага з асноўным тэкстам: “У фіялетавай ночы вугал крыла”. Супольнае хіба ў тым, што гэта метафара ўсяго папярэдняга. Аргументы Дубаўца – мой варыянт сьведчыць пра публіцыстыку-журналі-

¹ С. Навумчык.

² Дырэктар Беларускай службы Радыё Свабода Вячка Станкевіч пайшоў на пенсію ў кастрычніку 1998, я выконваў ягоныя абавязкі.

тэку, ягоны – пра літаратуру. Я разгубіўся, бо ў мяне ўсё ж інстынкты больш моцныя на журналістыку, і мусіў даверыцца крытыку. Навэлкі пра журналісцкае жыццё ў 80-я ў кніжцы перамяжаюцца цытатнікам – фразамі са “Звязды” 1982 году. Яны нуднаватыя, разрубваюць аповед, але і не прызначаюцца для чытаньня адразу – гэта як ілюстрацыі, карцінкі ў форме словаў. Захоцацца – можна будзе ўгледзецца больш пільна (так я памылкова думаю).

У нас навіна – нарэшце прыязджае Сяргей Навумчык. Яшчэ адна навіна – ад 1 студзеня я зацьверджаны на пасадзе дырэктара Беларускай службы. У нас увогуле толькі добрыя навіны тут у Празе, і на працы, і дома.

Мы атрымліваем падборкі расейскай прэсы на тэмы культуры – там часта ёсьць цікавыя публікацыі. Для прыкладу пасылаю Вам адну такую падборку, калі зацікавіць, магу пасылаць рэгулярна.”

Быкаў шмат чытаў, прычым вельмі хутка і добра запамінаў прачытанае. На часопісным століку ў ягоным працоўным кабінце ў Менску адна гара часопісаў, кніг, газетаў пастаянна змянялася іншай. У Хельсінках інфармацыйны асяродак быў разрэджаны, апроч слуханьня радыё і лістоў амаль нічога не было, і В.У. і І.М. радаваліся ўсяму, што прысылалі пачытаць. На “Свабодзе” нават у да-Інтэрнэтны час мы мелі надзвычай шырокі доступ да расейскамоўнай прэсы, і маглі раздрукоўваць сабе любыя артыкулы.

Здаецца, якраз на свой дзень нараджэньня на пачатку лютага я атрымаў новы ліст з Хельсінкі.

1 лютага 1999.

Дарагі Саша!

Найперш – маё Вам вішаваньне з высокай і вельмі важнай пасадай, якая па цяперашнім часе робіцца ўсё болей важнай.

Добра, што і Сяргей урэшце дабрыў да “Свабоды”, яшчэ б туды (хоць бы ў Прагу) мілую Галю – і беларуская сямейка экзыльных была б разам. Гэта было б выдатна, бо, як пагляджу здаля, сапраўды – то магутная кучка, роля якой у беларускай гісторыі вельмі проста можа апынуцца большай, чым твая, што мітусяцца на радзіме. Во і Сяргежук вырастае такім разумным і артыстычным, што я заўжды слухаю яго з большым задавальненьнем, чым якога сучаснага барда¹. А і разумныя яго адказы (як у праграме С. Дубаўца) на пытаньне: што аб’яднае беларусаў? Самы лепшы, самы транны адказ Сяргежука. Дай Бог яму ўдачы. І яго дзеткам таксама.

Наконт бібліятэкі “Вострая брама” – вельмі магчыма². Я ж тут не дарма ем фінскі хлеб (дарэчы, нясмачны), напісаў за восень і зіму 12 апавяданьняў і прытчаў + аповесьць. Так што зьбіраецца на невялікі зборнік.

Наконт назвы, Саша, я магу толькі сказаць, што назва мае другараднае значэньне; раней гэта было прадметна, цяпер болей метафарычна (такая мода), але адзіна важны зьмест. Хаця цяпер і зьмест страчвае зьмест і сэнс і называецца – тэкст. Пісьменьнікі Расеі пішуць не аповесьці або раманы, а тэксты. Ня ведаю, як на Захадзе, але думаю – гэтак жа. Бо Ўсход пераймае Захад. Ну, а мы ўсё яшчэ старамодныя – раман, аповесьць, апавяданьне... Хаця... Усё вырашае густ аўтара. Чытач жа сучасны, здаецца, даўно ўжо страціў які-небудзь густ. Ён упёрся ў тэлевізар або кампутар.

А мне тут пераслалі зь Менску маю новую кніжку артыкулаў і выступлень-

¹ С. Сокалаў-Воюш. На пытаньне, што можа аб’яднаць беларусаў, ён адказаў – хлусьня, матывуючы гэта тым, што высакародныя мэты заўсёды ў гісторыі цяглі паразу.

² Кніга “Пахаджане” выйшла ў 2000 годзе. Быкаў потым падпісаў яе мне як “першаму транслятару шмат якіх твораў гэтай кніжкі”.

няў, якая выдавалася 2 гады і, канечне, састарэла, бо апошнія артыкулы пазначаныя 1996 г¹. Але аформлена добра, па-сучаснаму, што, вядома, найперш грэе аўтарскае самалюбства.

Ну, а ў астатнім усё звычайнае. Чытаю расейскія часопісы (ёсьць у адной бібліятэцы. Зь беларускіх там толькі “Нёман” і “Мастацтва”). Сёньня першы за зіму вельмі лагодны сонечны дзень, хадзілі зь Г.М у зімовы лес. Гэта блізка да хаты. Хораіша ўжо тым, што неяк нагадалася ўласнае дзяцінства і зімовую (штодзень) дарогу (сьцежку) празь лес у школу.

Ну, а ў 18:00, як заўжды – транзістар да вуха і – навіны з Прагі пра Беларусь. Тэлевізіі ў мяне, дзякаваць Богу, няма.

Дык ічасьцейка Вам, дарагі Саіа, на новай пасадзе. Удачы Сяргею і Сяржэжу і ўсім вашым дзяўчаткам.

Ірына Міхайлаўна таксама кланяецца ўсім.

Абдымаю,

Васіль Б.

Яшчэ не атрымаўшы адказ з Фінляндыі, я сеў за новы ліст, пра перамены й планы ў рэдакцыі: імкнемся да лаканічнасьці, апэратыўнасьці, мяняем перадачы, шукаем новых аўтараў. У тым лісьце я прасіў парады і задаваў Быкаву некалькі літаратурных пытаньняў.

“Сёньня гаварыў з Барадуліным, ён прапанаваў свае варыяцыі на псалмы Давіда, а таксама пагадзіўся паўдзельнічаць у перадачы “Слоўнік “Свабоды”. Пачаў я сам нешта пісаць для сябе, але ў пераходны дырэктарскі перыяд закінуў – думаю вярнуцца, калі ўдасца. Цікава, з Вашай практыкі, — як у Вас зь перапынкам, як удаецца аднаўляць дыханьне, рытм, ці Вы не прыпыняецеся? І яшчэ – што Вы чытаеце пад час актыўнага пісьманьня – у сэнсе, як уплывае на Вас у такі перыяд напісанае іншымі?”

Пакуль ішла пошта, В.У. падрыхтаваў да адпраўкі ў Прагу новую бандэроль з рукапісам.

9 лютага 1999.

Дарагі Аляксандар Міхайлавіч,

Пасылаю яшчэ адну прытавесць, можа скарыстаеце яе, як і напярэдняю. Калі не надакучыў Вам гэты мой жанр, дык празь месяц магу прыслаць новую, а затым і яшчэ. Прывітаньне абодвум Сяржэжам і вашым дзяўчатам. Ваш Васіль Быкаў.

P.S. Напісаў, але яшчэ не адправіў гэты ліст, як атрымаў Ваш ад 3 лютага. Таму дзякую. Зразумела акцыя Сяргея – што зробіш?

Стараюся слухаць беларускую службу штодня. Амаль заўжды тое ўдаецца – або ў 18 г. або ў 22. Самая цікавая (для мяне, прынамсі), канешне, першая палова перадачы – навіны, падзеі і г.д. Пасыла трохі горш. Мне здаецца, вашыя хлопцы (і дзяўчаткі) трохі злоўжываюць часам – усім хочацца гаварыць даўжэй. Але не заўжды зьместь вымагае таго. Часам даволі кароткай інфармацыі, але не даўгога тлумачэньня вядомага.

Канешне, лепш пісаць рэгулярна, не прыпыняючыся (як Шамякін), хаця тое не заўжды на карысьць твораў. Я працую нерэгулярна, калі ўжо нахлыне. Але з гадамі

¹ “Крыжовы шлях”, Менск, 1998, выданьне фонду “Гронка” пры ўдзеле Беларускага Пэн-цэнтру, аўтар вокладкі – Алена Законьнікава.

² Паводле правілаў РСЭ/РС, С. Навумчык мусіў прыпыніць членства ў БНФ на час працы на радыё.

тое нахланьнэ ўсё радзей. Таму асабліва тут, у Хельсінках, стараюся пісаць штоднёна – пісаць ці перакладаць. Перакладаць – асабліва нялюбая праца. Але трэба.

Чытаць у час працы (у якасьці адпачынку) трэба. Не абавязкова што блізкае, роднаснае. Як я цяпер дык аддаю перавагу дакументалістыцы. Але добра і белетрыстыку (чытаю апавяданьні Д. Сэлінджэра). Стымулюе, у сэнсе – падганяе. І дае зразумець, наколькі ты малы ў параўнаньні... Або як асалода.

А наконіт папулярнасьці перадачаў – зрабіце рэгулярны агляд пісьмаў слухачоў зь Беларусі (як у Стрэлянага), будучь слухаць і пісаць. Перадачы ж Дубаўца – самі сабой разумныя і вартыя, але для вузкага кола. Хаця, канешне, трэба і такія. Я хоць не маю Інтэрнэта, але заўжды зь цікавасьцю слухаю Сяргея Н. – тое таксама вельмі патрэбна. Дарэчы, прывітаньне яму і дай Бог удачы.

І.М. Дзякуе за выпуск “Культуры”. Ужо чытае, пасья я...

Бывайце – В.Б.

На пачатку красавіка пошта прынесла новую бандэроль.

29 сакавіка 1999.

Шаноўны Аляксандр Міхайлавіч,

пасылаю новы сатырычны твор. Можна, скарыстаеце? А калі не, дык перашліце, калі ласка, у “НН”.

Слухаю бел. “Свабоду” на дадатковых хвалях. Стала куды лепш чуваць. У Беларусі, кажучь, таксама. Дай Бог вам!

З прывітаньнем

В. Быкаў.

Хвалі “Свабоды” мяняюцца двойчы на год – напрыканцы сакавіка і напрыканцы кастрычніка, адначасна са зьменай часу. Гэта зьвязана з распаўсюджваньнем сьигналу на кароткіх хвалях, які залежыць ад сонца, ад працы іншых станцыяў па суседстве, ад наяўнасьці рэтрансьлятараў. Частоты разьмяркоўвае Міжнародны зьвяз электрасувязі, і двойчы на год радыёстанцыі розных краінаў вядуць барацьбу за больш магутныя перадачыкі, стабільныя ўмовы, лепшыя хвалі. Удзельнічаем у гэтым змаганьні з пераменным посьпехам і мы.

На пачатку красавіка мы чыталі фрагменты новых прыпавесьцяў Быкава, цалкам тэксты я пераслаў у “Нашу ніву”, Сяргей Дубавец надрукаваў. Чарговы ліст у Хельсінкі я адаслаў 12 красавіка.

“Пішу Вам зь вялікімі паўзамі – цяжкая навука бюракратыі даецца марудна. Ваюю за хвалі, за бюджэт, за абсталяваньне і г.д. Ня дужа цікава, ды патрэбна. Зьбіраюся праз тыдзень у Бостан. Гарвардзкі ўнівэрсітэт праводзіць канфэрэнцыю пра Беларусь, першую такога маштабу, будучь дасьледчыкі й палітыкі з ЗША, Канады, Францыі, Нямецчыны, дык сяджу, рыхтую даклад пра магчымасьці перамены рэжыму палітычнымі элітамі і недзяржаўнымі арганізацыямі. Так мне акрэсьлілі тэму. А магчымасьці гэтыя самі ведаеце якія – як у элітаў Паўночнай Карэі і грамадзкіх арганізацыяў Кубы.

Сёлета бяз Вас адбылося ўручэньне Пэн-цэнтраўскіх прэміяў – ды хіба Карлас¹ Вам усё напісаў. Сяргей Навумчык Вам, мабыць, распавёў пра асаблівасьці цяперашняй выбарчай кампаніі і пазыцыю Зянона. Быццам слухна, ды толькі нагадвае сытуацыю ў Расеі ў 1916-м ці ў Нямецчыне пачатку 30-х, калі тагачасныя “дэмакраты” паміж сабой бескампрамісна ваявалі за прынцыпы. Калі цуда ня будзе, дык будучыня ва ўсіх сумная.

¹ Карлас Шэрман, віцэ-прэзідэнт Беларускага Пэн-цэнтру.

Дарэчы, ці чыталі Вы “Узлы” Салжаніцына? Цікава было б пачуць Вашую ацэнку. А тым часам пасылаю свой “вузельчык”¹, які толькі сёння атрымаў сам. Тэкст напісаны так даўно, што не выклікае ніякіх эмоцыяў у форме кнігі. Пачаў мінулай восенню пісаць зусім іншае, ды пакуль завісла.”

Я звярнуў увагу, што ў некалькіх лістах напачатку году В.У. змяніў зварот да мяне – замест звычайнага “Саша” з’явілася “Аляксандар Міхайлавіч”. Я быў падумаў, што гэта звязана з далікатнасьцю В.У., які такім чынам надае ўвагу маёй новай пасадзе. Ня ведаю, ці ў гэтым прычына – Быкаў ня раз казаў, што мы поўныя цёзкі з ягоным сябрам Алесем Адамовічам, якога ён часта называў Сашам. Але якраз выйшла мая кніжка, пра якую я згадаў раней, я паслаў яе ў Хельсінкі і напісаў пра сваё здзіўленьне зьменай звароту. Быкаў адказаў па-быкаўску.

24 траўня 1999.

Мілы Саша, шаноўны Аляксандар Міхайлавіч,

Даўно прачытаў Ваше “Крыло” (даруйце, але, як я ўжо і казаў Вам, поўная назва здаецца мне занадта прэтэнцыёзнай і малавыразнай), кніжка ўвогуле харошая – ва ўсіх адносінах. Яно і вядома: у тым часе, дзе палягаюць аўтарскія зацікаўленьні, безьліч матэрыялу менавіта такога кшталту – гумару, сатыры, сарказму. Вы гэта адчулі ўласным талентам і добра зрэалізавалі задуму.

Гэта яшчэ ў тых часы сумленныя пісьменьнікі казалі што найлепшы стыль для іх – стыль прозы Салтыкова-Шчадрына. Але тады тое было маладаступна. Цяпер – увакурат. Выдатна таксама, што ў тэкст урэзаны вытрымкі з тагачаснага друку – гэта лепей за ўсе малюнкi ілюструе сутнасьць і характар тагачаснай журналістыкі. Чытаецца ўсё гэта нават зь цікавасьцю, — тут, вядома, спрацоўвае настальгічнае ўспрыманьне (гэта калі ў старэйшых чытачоў), а маладзейшых падкупляе добры, дасьціпны гумар, якога шмат расьсипана па старонках кніжкі.

Апошняе апавяданьне ў іншым стылі, тут у мяне няма пэўнай думкі. Але то спроба постмадэрновага стылю, я так разумею, — стылю, які, як вядома, захапіў нямалую частку сучаснай літаратуры. Але тут патрэбныя нейкія іншыя крытэрыі, якімі я не валодаю, таму баюся даваць ацэнку. Чытаецца. Аднак, добра, ідэя жэ, само сабой – беззаганная. Дай Божа, Вам, мілы аўтар.

А я, трохі папрацаваўшы ўвосень і ўзімку, відаць, прытаміўся на вясну і цяпер болей чытаю. Зноў жэ некаторая няпэўнасьць майго тут пражываньня трохі гняце. Павінны ўжо быў паехаць дадому, ды тут прапанавалі яшчэ пабыць. Канешне, тая прапанова дуэжа спакушае, тым болей, што дома ў нас Вы ведаеце што і як. А тут яшчэ гэтыя дэмакраты (ды і БНФ таксама) наблыталі так, што немагчыма даўмецца².

Ці то такая глыбокадумная, хітрая палітыка, ці элемэтарная шызафрэнія – не магу зразумець адсюль з майго скандынаўскага далёка. Часам думаю: а можа, і ня варта, марна спрабаваць тое? Але тады таксама не лягчэй. – адчуваеш сябе блазнам. Асабліва пачытаўшы Сеўруковы³ опусы ў менскіх газэтах. Ледзьве ўстрымаўся, каб на прыклад Матукоўскага⁴ не пачаць гарачыцца-апраўдвацца. Здаецца, правільна стрымаўся, але жэ поўнай задаволенасьці ад таго ня маю. Дый то зразумела.

У пачатку траўня быў у Берліне на літаратурных сустрэчах. Былі таксама хлоп-

¹ Кніга “У фіялетавай ночы вугал крыла” выйшла ў Вільні ў серыі “Вострая Брама”.

² У траўні 1999, у сувязі са сканчэньнем пяцігадовага тэрміну прэзідэнцтва А. Лукашэнка, была зробленая спроба правесці альтэрнатыўныя прэзідэнцкія выбары сіламі апазіцыі.

³ Аляксандр Сеўрук, былы намесьнік загадчыка аддзела прапаганды ЦК КПСС, затым супрацоўнік адміністрацыі А.Лукашэнка, адзін з арганізатараў цкаваньня пісьменьніка.

⁴ Мікалай Матукоўскі – карэспандэнт газеты “Известия”, драматург, сябра Быкава.

цы-дзяўчаты зь Беларусі, выступалі прад нейкай аўдыторыяй чалавек з 30. Нікога цяпер літаратура не цікавіць, іхада толькі высылкаў арганізатараў гэтых шоу. Ну, але Берлін – горад выдатны, асабліва яго заходняя частка, Курфюрстэндам, Кудам, якую я ведаю даўно і люблю. Да таго ж там была вясна ў разгары. А тут – толькі на самым пачатку. Усё ж Фінляндыя – сьцюдзёная краіна, нават у параўнаньні з нашай Беларуссю.

Вашую “Свабоду”, вядома ж, слухаю штодзень, і адчуваю, у якое вы трапілі становішча з гэтымі “пацешнымі” выбарамі. Але што зробіш...

Удачы Вам, Саша, і посьпеху! Прывітаньне Сяргею.

Ваш В. Быкаў.

Гэты ліст быў аддрукаваны на кампутарным прынтэры, але Быкаў па звычцы яшчэ ўносіў папраўкі ручкай – ставіў двукосьсі, коскі, дадаваў працяжнікі, мяняў словы месцамі, упісваў новыя — адным словам, працаваў так, як ён прывык працаваць з тэкстам. Хаця, канешне, лісты ў гэтым сэнсе не параўнаць з ягонымі творамі ці перакладамі ўласнай прозы. Неяк В.У. паказаў мне першую старонку свайго “Кар’ера” – там пачатковая версія расейскага аддрукаванага тэксту была проста нечытэльная з-за шматлікіх аўтарскіх паправак.

Праз пяць дзён В.У. адправіў яшчэ адзін ліст на адрас “Свабоды”.

29 траўня 1999.

Дарагі Саша,

пасылаю два невялічкія творы на тэму інтэграцыі. Можна, спатрэбяцца – для радыё ці публікацыі.

Я – пакуль што на старым месцы ў Хельсінках. Можна, застануся тут да лета. Але ня пэўна. Калі не – дык вярнуся (хутка) у Менск. А пакуль што – гляджу ў ваколі і чакаю лістоў. Надвор’е халаднаватае, і гэта таксама не суцяшае.

З найлепшымі пажадаваньнямі

В. Быкаў.

У 1999 працягваліся нашыя тэлефонныя гутаркі. 19 чэрвеня Васілю Уладзіміравічу споўнілася 75 гадоў. Я падрыхтаваў пытаньні і запісаў працяглую, хвілінаў на 40, гутарку. Менш чым праз месяц быў яшчэ адзін літаратурны юбілей — 100 гадоў Хэмінгуэю, я рыхтаваў перадачу і папрасіў Быкава паўдзельнічаць. Паводле практыкі, якая замацавалася гадамі, звычайна мы званілі В.У., абмяркоўвалі тэму і дамаўляліся на час запісу. Калі Быкаў быў дома і нічога не замінала, можна было пазваніць праз паўгадзіны, ён за гэты час ужо накідваў тэкст, і мы рабілі запіс. Інтэрв’ю, натуральна, запісваліся ў свабоднай гутарцы, без падрыхтоўкі.

7 верасьня 1999.

Дарагі Саша,

Калі я яшчэ не надакучыў “Свабодзе”, дык пасылаю новую прытавесць. Можна прачытаеце ў эфіры і дашлеце ў “НН”.

З шанаваньнем

В.Быкаў.

Прытавесць прагучала ў эфіры, я пераслаў яе таксама ў “НН”, дзе яна была надрукаваная. Тым часам сканчаўся тэрмін знаходжаньня ў Хельсінкі, ішлі, як заўсёды ў такіх справах, даўгія і ня надта пэўныя перамовы пра працяг побыту ці пераезд у Нямецчыну. Новая бандэроль з Фінляндыі прыйшла праз два месяцы.

3 лістапада 1999.

Шаноўны Аляксандар Міхайлавіч,

Пасылаю 2 апошнія прыватэсцьці, болей ня буду, бо, мусіць, я ўжо надакучыў імі і “Свабодзе” і “НН”. Трэба ведаць і меру.

Дажываю апошнія тыдні ў Хельсінкі, а затым прыдзецца вяртацца дамоў. Не надта прыемная перспектыва, але і неабходная. Што будзе пасля – невядома.

Але што ўжо мне разлічваць на якое пасля...

Усяго Вам здатнага, з прывітаньнем

В. Быкаў.

Віншаваньні з новым 2000 годам я пасылаў на менскі адрас Быкавых – на непрацяглы час яны вярнуліся ў Беларусь. В.У. езьдзіў у Маскву, дзе атрымаў прэмію “Трыумф”, выступаў па тэлебачаньні, затым вярнуўся ў Менск. Напрыканцы студзеня мы запісалі інтэрв’ю пра Джорджа Орвэла. Праз некалькі дзён, пасля кампаніі цікаваньня ў афіцыйных СМІ, Быкавы пакінулі Беларусь.

12 лютага 2000.

Дарагі Саша,

Ужо тыдзень, як мы зь І.М. у Нямецчыне. Жывем у нямецкім доме творчасьці між Берлінам і Лейпцыгам, у старым маёнтку графоў фон Арнімаў. Увогуле тут добра: сельская ідылія, стары парк, цішыня, сьвежае паветра. А галоўнае – надвор’е, якое ў нас не заўжды бывае ў красавіку. Ну ды і ў Вас такое ж...

Беларуская “Свабода” гучыць тут выдатна, чаго нельга сказаць пра расейскую. Ня ведаю, чаму так.

Працаваць яшчэ ня браўся (у сэнсе літаратурным), рабіў малюнкi для кніжкі паэзіі Р. Барадуліна “Лісты ў Фінляндыю зь Менску і з Вушачы”. Колькі разоў тэлефанаваў Вам, але Ваш тэлефон маўчыць. Мой тэлефон тутэйшы: 0049-33-746-699-31. Вельмі прашу, Саша, паведаміць яго сп. Элене Корці, да якой я таксама чамусь не магу дазваніцца. Мы тут да 1 мая.

Сардэчнае вітаньне Сяргею Навумчыку, без пакетаў якога мне тут сумнавата...

Са шчырасьцю і вітаньнем да ўсіх,

В. Быкаў.

У канцы сакавіка Быкаў прыехаў у Прагу на сьвяткаваньне Дня волі 25 сакавіка. Прыездом апекавалася вядомая праваабарончая арганізацыя “Людзі ў бядзе” – яе супрацоўнік нават паехаў у Франкфурт, узяў пашпарт В.У., завёз яго ў чэшскую амбасаду ў Боне і разам з Быкавым прыехаў у Прагу. Тыдзень Быкава быў надвычай насычаным: сустрэчы ў чэшскім парламенце, са студэнтамі, з грамадскасьцю, з удзельнікамі сьвяткаваньня ўгодкаў БНР, якія прыехалі з дзясятку краінаў сьвету. У Беларусі сьвяткаваньне было жорстка разагнае, Быкаў выказаў сваё стаўленьне да падзеяў у эфіры. В.У. разам са старшынёй Рады БНР Івонкай Сурвіллай і сенатарам Уладзімірам Румлам пасадзілі “Дрэва дэмакратыі” на адным з астравоў на Влтаве.

У В.У. была сустрэча з кіраўніцтвам чэшскага Пэн-цэнтру, на якую мы пайшлі разам. Размова была вельмі падобная да тых, што адбываюцца і ў Менску: цяжка друкавацца, страчваецца цікавасьць да літаратуры, маскульт перамагае. Гэта пацвярджала адчуваньні самога В.У., які ахвотна ўдзельнічаў у гутарцы. Калі мы вярталіся на радыё па Вацлаўскай плошчы, я прапанаваў Быкаву зазірнуць у кніжную краму: багачце айчыннай і перакладной літаратуры ашаламляла і неяк не вязалася да скаргаў былых дысідэнтаў. Правільна кажуць, што ўсё пазнаецца ў параўнаньні, падсумаваў В.У., але ягоны погляд на культурны працэс заставаўся нязьменным.

У гэты прыезд мы ў рэдакцыі папрасілі В.У. выбраць і запісаць для нашага архіву ўрыўкі з ягоных аповесцяў. Ён сам адабраў і запісаў чатыры фрагменты з “Альпійскай балады”, “Мёртвым не баліць”, “Сотнікава”, “Знака бяды”¹.

У гэты ж прыезд мы з В.У. хадзілі ў госьці да перакладчыцы яго твораў на італьянскую мову Элены Корці, жонкі тагачаснага дырэктара Рускай службы Свабоды Марыё Корці. Гаспадыня прыгатавала сапраўдную “пасту”, гаспадар адкаркаваў нейкае спецыяльнае віно, і ўвесь вечар гаворка пра літаратуру перамяжалася кулінарнымі адступленьнямі. Быкаў, які ўвогуле быў непатрабавальны ў ежы, любіў італьянскую кухню, хваліў і гаспадыню, і віно. Той самай вясной, калі ягоная кніга выйдзе, В.У. разам з жонкай паедзе ў Рым, пасля Мілан, будуць інтэрв’ю ў друку і сустрэчы з чытачамі.

Пошта прыносіла новыя бандэролі з Нямецчыны, і ў эфіры гучалі новыя тэксты Быкава: “Труп”, “На балотнай сыяжыне”, “Кароткая песьня”, “Велікоднае яйка”. Нягледзячы на тое, што я званіў і прасіў прысылаць новыя творы, ён кожны раз рабіў далікатную прыпіску, што калі не зацікавіць, тады не чытайце.

Памятаю, мяне моцна ўразіла аповесць “Маладая і прыгожая” – у ёй рамантычны Быкаў часоў “Жураўлінага крыку” спалучаўся з класічнай трагедыйнасцю “Сотнікава”, і ўсё гэта нагадала лепшыя прыпавесці. Уражаны, я пазваніў яму адразу па атрыманьні. Быкаў, як любы аўтар, чакаў рэакцыю на свае творы, хаця і ніколі не выказваўся з гэтай нагоды. Мне падалося, што аўтар крыху “перапісаў” аповесць – яна сканчалася на паўтары старонкі раней, і я сказаў пра гэта таксама. Быкаў выслухаў, быццам пагадзіўся, пасля перапісаў і прыслаў іншы варыянт – але свой.

Летам 2000 Быкаў узяў удзел у нашай штодзённай гадавой перадачы “Галасы стагоддзя” – ягоны ўспамін пра пачатак вайны прагучаў 22 чэрвеня. Тады ж я папрасіў яго напісаць прадмову да яшчэ адной нашай “вялікай” перадачы – “Слоўніка “Свабоды”. Быкаў яе добра ведаў, эсэ на тэму знакавых для мінулага стагоддзя словаў штодня выходзілі ў эфір ў 1999 годзе. Часопіс “Архэ” рыхтаваў выдаць перадачу асобным выпускам. Я сабраў і паслаў у Франкфурт пакет з інфармацыяй пра гісторыю радыё, пра ўмовы і расклад вясчання, ацэнкі слухачоў. Прадмова Быкава была ягоным першым вялікім тэкстам, прысьвечаным Радыё Свабода – і заканчвалася нечакана:

“Свабода”, “Свабодная Эўропа” даўно сталі надзейнымі апірышчамі сучаснай эўрапейскай дэмакратыі. Вядома, як высока ацаніў іх прэзідэнт Эстоніі Ленарт Мэры, вылучыўшы на Нобэлеўскую прэмію. Беларусы горача падтрымліваюць яго ініцыятыву і будуць ічыра вінішаваць нашу “Свабоду”, калі тая ініцыятыва спраўдзіцца. “Свабода” таго заслугоўвае.

Наступны ліст прыйшоў з Франкфурта-на-Майне.

17 ліпеня 2001.

Шаноўны Аляксандр Міхайлавіч,

Пасьялаю абяцаны твор – вялікае (адносна, вядома) апавяданьне. Можна, гэта і ня тое, што трэба, але такое атрымалася. Чытайце, рашайце. Заўтра еду ў Кёльн, на “Нямецкую Хвалю”, дзе штосьці прыдзецца вясчаць. Да таго ж – на расейскай мове, такія ўмовы-дамовы. Прывітаньне свабодным хлопцам, і дзяўчаткам – таксама.

З прывітаньнем

В. Быкаў.

¹ Упершыню яны прагучалі ў эфіры а 10-й вечара 22 чэрвеня 2003 году, праз паўтары гадзіны пасля сьмерці В.У.

У верасьні Быкаў быў у Празе. На другую палову дня 11 верасьня была прызначаная сустрэча з прэзідэнтам Гавэлам. Раніцай ад удараў тэрарыстаў загінулі тысячы людзей у Амерыцы. Я запісаў кароткую гутарку з В.У. з гэтай нагоды, пасля ён пайшоў на сустрэчу ў прэзідэнцкі палац, і ў наступныя дні, да вяртаньня ў Франкфурт, мы запісалі яшчэ некалькі перадачаў. У наступным лісьце В.У. пазначыў дату адметным чынам:

2 лістапада. Дзяды.

Шаноўны Аляксандар Міхайлавіч,

Пасьялаю абяцаны твор. Але адначасна абяцаю новы, цікавейшы. А яшчэ хацеў бы перэкамэндаваць аповяды Бырыса Кіта, якія я канчаю апрацоўваць. Там сапраўды шмат цікавага. Са згоды Б.Ул. твоя можна было б Вам выслаць напрыканцы года. Патэлефануйце яму. Т. 49.....

Усяго найлепшага. З прывітаньнем да ўсіх

В.Быкаў.

Мяне ўразіў сам факт быкаўскай працы над чужымі ўспамінамі. Мы настойліва працягвалі агітаваць В.У. пісаць свае ўспаміны. Ён уважліва слухаў перадачы нашай новай рубрыкі “Сучасныя мэмуары”, часам каментываў пачутае. У нашай просьбе быццам і не адмаўляў, але нічога пэўнага і не абяцаў.

На пачатку новага 2002 году я рабіў інтэрв’ю пра мемуарную літаратуру і Быкаў, сярод іншага, расказваў, як яшчэ ў Горадні ён запісваў успаміны аднаго знаёмага франтавіка-артылерыста – тысячу старонак перарабіў нанова. У выпадку з В.У. гэта падавалася недаравальнай растратай уласнага літаратурнага часу, але на маё пытаньне на гэты конт ён адказаў, што іначай усё прапала б. Тады ж, напрыканцы гутаркі, я ў эфіры, пад запіс, спытаўся, ці працуе В.У. над сваімі ўспамінамі. І Быкаў раптам пацьвердзіў:

“Я мушу прадоўжыць, наколькі мне гэта будзе дадзена. Я хачу напісаць. Можна быць, не пра ўсё стагодзьдзе, не пра ўсё жыцьцё, а хоць бы пра ўласны вопыт пры канцы ХХ стагодзьдзя”.

На гэты момант кніга, верагодна, была амаль закончаная. Пасля некалькіх тэлефонных размоваў пошта прынесла невялічкі пакунак.

19 сакавіка 2002.

Шаноўны Аляксандр Міхайлавіч,

Як і дамаўляліся, пасьялаю дыскету з успамінамі. Але я дужа няўпэўнены, што перапісалася. Можна, Вы там правяршыце. Калі ж не, тады буду друкаваць на прынтэры. Гэта каля 300 стар.

Патэлефануйце к.л.

З прывітаньнем

В. Быкаў.

Тэлефанаваць давалося з ня надта прыемнай навіной – дыскета пустая, нічога не запісалася. Пасля некалькіх спробаў В.У. зрабіў як заўсёды: аддрукаваў увесь тэкст, запакаваў, пайшоў на пошту, і праз некалькі дзён аб’ёмісты рукапіс пад загаловам “Мае ўспаміны” прыйшоў у рэдакцыю.

Я быў першым чытачом (пасля І.М., зразумела) і адразу стала ясна, што трэба пераконваць аўтара начытаць ўспаміны самому. Усе мастацкія творы Быкава ў эфіры гучалі ў выкананьні журналістаў “Свабоды”, сам ён быў неахвочы да дыктарскай

працы. Ды й па тэлефоне такія запісы ня робяцца, патрабуецца студыйная якасьць гуку. Толькі аднойчы, здаецца, у перадачы паводле інтэрв'ю Алесь Адамовіч з В.У. ён пагадзіўся начытаць кароткія фрагменты свайго тэксту, якія былі ўмантаваныя ў запіс.

Сьпяраша В.У. спрабаваў прапанаваць, каб і ўспаміны начытаў хто-небудзь, але пазьней пагадзіўся з нашай просьбай. Тым часам сам працягваў працаваць з тэкстам, шукаў іншую назву, дасылаў нейкія ўстаўкі, папраўкі.

17 красавіка 2002.

Дарагі Саша,

Я нічога болей у рукапісу перарабляць ня буду, апроч старонкі 208, якую дасылаю ў новай рэдакцыі. Вельмі прашу замяніць яе на гэтую, а старую выкінуць.

Наконт дакумантаў на Прагу:

— замовіў даведку ў паліцыі, якую дашлоць пад канец месяца;

— замовіў даведку з банку, якую таксама чакаю;

— зрабіў ксэракс пашпарту.

Як усё зьбяру, дашлю. Толькі куды¹?

З прывітаньнем

В. Быкаў.

Гэта апошні ліст В.У., які ў мяне захаваўся. У новай рэдакцыі падаваўся эпізод з лістом супраць Салжаніцына, пад якім бяз згоды аўтара быў пастаўлены быкаўскі подпіс. Зьмены насамрэч былі нязначныя, але, верагодна, В.У. хацелася быць як мага больш дакладным у гэтым эпізодзе. Напачатку чэрвеня нам удалося запрасіць Быкава з жонкай на тыдзень у Прагу на запіс успамінаў. Мы вырашылі ўзяць для эфіру пасляваенны перыяд, прыкладна палову кнігі. В.У. на нашу просьбу крыху скараціў тэкст, разбіў яго на 40 частак, і пачаўся запіс. На працягу трох месяцаў тройчы на тыдзень у эфіры гучала назва “Доўгая дарога дадому”, і частка за часткай ажывала быкаўскае XX стагодзьдзе.

Напрыканцы году Быкавы пераехалі ў Прагу і патрэба ў перапісцы адпала. Праўда, у мяне ёсьць яшчэ адзін ліст за подпісам В.У., датаваны студзенем 2003, але пра яго і некаторыя іншыя рэчы — ў чатырох невялікіх дадатках да гісторыі нашай перапіскі.

1. Гарвардскі дыплом.

...Пад'езд дому на Танкавай, я знаходжу ў паўцёмры паштовую скрынку і апускаю рукапіс. Па-мойму, другі экзэмпляр, першы – у рэдакцыі. Канец 80-х, кніжку рыхтуе часопіс “Маладосць”, першапачатковая назва “Сталін цэліцца ў нас”, здаецца, ужо замененая на “Зьдзек”. Але рэдакцыя баіцца, што без аўтарытэтнай прадмовы надрукаваць ня ўдасца. Праз два дні Васіль Уладзіміравіч тэлефануе забраць тэкст з класічным “быкаўскім” загаловам “Кроў і праклён”. Вось тады я ўпершыню хіба і пабачыў яго зблізку.

Я працаваў у той час ў газеце “Звязда” і шмат пісаў пра сталінскія рэпрэсіі. Зьбіраць матэрыялы на гэтую тэму я пачаў даўно, сустракаўся з вязьнямі ГУЛАГу, дзецьмі рэпрэсаваных, запісваў іх успаміны. Абвешчаная галоснасьць дала магчымасьць пачаць друкаваць гэтыя аповеды, праводзіць круглыя сталы, а афіцыйны статус журналіста прачыніў дзьверы ў архівы. Тое, што не ўдавалася апублікаваць у сваёй газеце (Алесь Адамовіч трапна прыпачатаў той час тэрмінам “Вандэя”), я

¹ Пераездам Быкавых з Нямеччыны ў Прагу непасрэдна займаліся чэшскі фонд “Людзі ў бядзе” і Сяргей Навумчык.

друкаваў у тыднёвіку “Літаратура і Мастацтва”, у літаратурных часопісах. Быкаў быў надзвычай уважлівым чытачом і гэтым, верагодна, тлумачыцца хуткасьць напісаньня прадмовы.

Разам з прадмай ён падараваў мне свой новы раман “Кар’ер”, які толькі выйшаў у выдавецтве “Мастацкая літаратура”, з вельмі патрабавальным надпісам:

“Аляксандру Лукашuku з сардэчнай удзячнасьцю за ягоную прыхільнасьць да Праўды. Васіль Быкаў. 16.03.88.”

Гадоў праз пятнаццаць, на Дзень Перамогі, 8 траўня 2003 году, у Празе мы гулялі па Градчанах, у парку ля прэзідэнцкага палацу, дзе некалі хадзіў у садоўніках беларускі першадрукар. Калі колькі гадоў перад тым адкрывалі помнік Скарыну, прыехала афіцыйная беларуская дэлегацыя, маршыраваў прэзідэнцкі аркестр, выступаў мэтр. Разам з намі стаялі старыя чэшскія дысідэнты з “Хартыі-77”, якія трымалі плакаты і час ад часу голасна патрабавалі вызваліць беларускіх палітвязьняў. Потым адзін з іх нахіліўся да мяне і спытаў, якое яшчэ патрабаваньне было б дарэчы. Я сказаў пра свабоду прэсы. Дысідэнты набралі паветра і дружна выгукнулі:

— Свабоду ціску ў Беларусі!

Чаго-чаго, а ціску беларускі друк (па-чэшску – *tisk*) зьведаў больш чым дастаткова... Быкаў слухаў аповед, усміхаўся, быў цудоўны цёплы дзень, па аляях гуляла шмат людзей, квітнеў бэз, духмяны водар ішоў ад нейкіх жоўтых кветак. Некалі, гадоў ужо дзесяць таму, я спытаўся, што яго больш за ўсё радуе.

— Прырода.

Здаецца, прырода – адзінае, што не расчароўвала яго ніколі. Калі Быкавы пераехалі ў Прагу і з дапамогай чэшскай арганізацыі “Людзі ў бядзе” шукалі сталую кватэру, дык выглядала, што канчатковы выбар ня надта зручнага памяшканьня, які зрабіў В.У., быў абумоўлены перш за ўсё невялікім паркам па суседству, у дзьвюх хвілінах хадзі. Быкавы любілі гуляць у гэтым парку і часта ўгадвалі яго.

Мы загаварылі пра літаратуру, і я спытаўся пра жанр прадмовы і яго адметнасьці.

— Пісаў, а як жа, – усміхнуўся Быкаў. – Вось некалі напісаў аднаму журналісту для кніжкі “Зьдзек”...

— Ну, а аднаму генералу? Здаецца, міліцэйскі дэтэктыў – зусім ня Ваш жанр...

— Шмат пісаў, прасілі, – лаканічна адказаў Васіль Уладзіміравіч.

Быкаў выказаўся аб прадмове як аб характарыстыцы – часьцей за ўсё фармальная, але часам патрэбная, каб дапамагчы аўтару. Калі рыхтаваўся да друку апошні прыжыцьцёвы збор твораў (1992–1994), ён перагледзеў і ўключыў у 6-ты том толькі чатыры прадмовы. Уступнае слова да артыкулу Зянона Пазьняка і Яўгена Шмыгалёва “Курапаты – дарога сьмерці”, што зрабіла магчымым саму публікацыю, прадмову да кнігі Пазьняка “Сапраўднае аблічча”, уступ да кнігі Аляксандра Уліцёнкі “Іншадумцы”, які я як тагачасны галоўны рэдактар выдавецтва “Беларусь” папрасіў яго напісаць, і прадмову да майго “Зьдзеку”.

Відаць, апошняе ўступнае слова напісанае ім для кнігі афарызмаў журналіста радыё “Свабода” Сяргея Абламейкі ў сакавіку 2003 году. А за два месяцы да таго Васіль Уладзіміравіч паставіў подпіс пад адной прадмай, калі можна так расьцягнуць паняцьце жанру, для аўтара гэтых радкоў. Я падаваў дакументы на стажыроўку ў Гарвардскі ўніверсітэт – патрэбная была рэкамендацыя. Пасьля пералічэньня традыцыйных у такіх паперах заслугаў у тэксце згадваліся і словы з той самай першай прадмовы, з якой некалі пачалося нашае знаёмства. Ад тых словаў захоплівае дух – мне падавалася і падаецца, што Быкаў быў занадта шчодры ў сваіх ацэнках, прынамсі да мяне.

У Гарвард я не паехаў, засталася копія ліста на бланку Беларускага ПЭН-цэнтру за подпісам Васіля Быкава. Даражэйшая за любы ўніверсітэцкі дыплом у сьвеце.

2. Правільная гарэлка.

Дома ў Быкавых гасьцей заўсёды сустракалі гасьцінна. Калі я прыязджаў у Менск з Мюнхену, а пасьля з Прагі, абавязкова заходзіў у знаёмы чырвоны цагляны дом, падымаўся на дзвяты паверх, і заўсёды гасьцінныя гаспадары частавалі, і мы з Васілём Уладзіміравічам выпівалі па кілішку. Часам каньяк, часьцей гарэлку. На гатунак я не зьвяртаў увагі, захоплены магчымасьцю пагаварыць з гаспадаром, задаць яму пытаньні – пераважна пра літаратуру. Адноўчы, у сярэдзіне 90-х, Быкаў прыехаў у Прагу, мы стаялі побач на нейкім прыёме з налітымі кілішкамі, я здзівіў Васіля Уладзіміравіча пытаньнем, а што такое меніск?

Рэч у тым, што фантастычны расейскі пісьменьнік Венядзікт Ерафееў, аўтар паэмы “Москва-Петушки”, у адным інтэрв’ю расставіў сучасных пісьменьнікаў паводле прынцыпу “каму колькі наліў бы, калі б тыя зайшлі ў госьці”. Бялову ні кроплі, Астаф’еву 15 грамаў, Распуціну –100.

“Васілю Быкаву – цэлую шклянку з меніскам. А тым больш Адамовічу. А больш і няма каму,” – сказаў Ерафееў. Цікава, што ў першай публікацыі ў “Літаратурной газете” ў студзені 1990 году замест гэтага абзацу засталася толькі адна фраза: “А з сучаснікаў адчуваю духоўную блізкасьць з магутным беларусам Васілём Быкавым”.

Праз пару гадоў быў надрукаваны поўны тэкст інтэрв’ю, які мяне і зьбянтэжыў. Я заўсёды думаў, што меніск – гэта нешта, што выскаквае ў футбалістаў у калене. Пры чым тут гарэлка? Быкаў засьмяяўся і кажа:

– Меніск – гэта выпукласьць лінзы, гэта я яшчэ з артылерыйскай вучэльні памятаю, калі прыцэлы вывучалі. А яшчэ гэта паверхневае нацяжэньне вадкасьці, наліць з меніскам – значыць наліць з горкай.

З таго часу я стаў пільна сачыць, якому гатунку аддае перавагу Быкаў: “Smirnoff”, “Absolut“, “Finlandia“... Логіка мая тут такая: Ерафееў, безумоўны аўтарытэт што да алкаголю, найвышэйшымі аўтарытэтамі для сябе лічыць Быкава і Алесья Адамовіча. Адамовіч, як вядома, ня піў, а Быкаў наліў мне, напрыклад, “Smirnoff”, значыць, якая найлепшая гарэлка?

Правільна. Тая, якую налівае Быкаў.

3. Любімая піца.

Мы сядзім у пражскай кватэры Быкавых, і Васіль Уладзіміравіч расказвае пра інтэрв’ю нямецкай газеце “Більд”, якое ён даваў, калі жыў у Франкфурце. Карэспандэнт доўга распытваў пра сітуацыю ў Беларусі, стан мовы, літаратурны працэс, гаварылі пра новую Еўропу і экзістэнцыялізм, давалі палітычныя прагнозы. Пры канцы размовы журналіст пацікавіўся, што пісьменьніку падабаецца з нямецкай кухні, як увогуле ён тут харчуецца.

– Я яму кажу: “Люблю піцу. Вось амаль штодня і гатую”.

– А якую? – загарэўся той.

– Піца-пэпэроні.

– А якой фірмы?

– “Доктар Откер”, іншыя.

– А як гатуецца?

— Купляю замарожаную, потым у мікрахвалёўку. Праз 15 хвілінаў гатовая.

Пасьля тузіну падобных пытаньняў і ўдакладненьняў госьць разьвітаўся. Праз колькі дзён выходзіць газета. На першай старонцы вялікі каляровы здымак: стаіць і ўсьміхаецца Быкаў з піцай у руках. Побач інтэрв’ю, у якім ні слова пра экзістэнцыялізм, сацрэалізм і білінгвізм, затое ўсе кулінарныя падрабязнасьці прыгатаваньня піцы ў хатніх умовах. (Так, пад сьмех слухачоў, расказваў гэтую гісторыю сам

Васіль Уладзіміравіч – у газеце на здымку ён трымае свае дзье выдздзеныя ў Нямецчыне кнігі, і ў тэксце гаворка ня толькі пра італьянскую кухню).

Напрыканцы траўня пасля працы я ехаў да Быкавых у адведкі і згадаў гэтую гісторыю. Спыніўся па дарозе ля італьянскага рэстарану і замовіў піцу-пэпэронаі на вынас. Праз дваццаць хвілінаў кардонка з гарачай піцай стаяла на сталe. Васіль Уладзіміравіч шчыра ўзрадаваўся і адразу сеў за стол. Ірына Міхайлаўна адмовілася ад сваёй долі і з цёплай усмешкай глядзела, як Васіль Уладзіміравіч каштаваў свой, паводле “Більду”, улюбёны прадукт.

Гэта быў апошні раз, калі я бачыў Быкава, – праз два дні ён з жонкай адляцеў з Прагі ў Менск.

4. Дзье ўсмешкі.

Праз некалькі дзён пасля пахавання Быкава я зноў быў у ягонай кватэры, і мілая Ірына Міхайлаўна, абяскроўленая непараўным горам, але вонкава спакойная і прыязная, як заўсёды, разбірала пісьмовы стол і прапанавала нешта на памяць. Гальштук, які Быкаў купіў у Нямецчыне, ягоная лінза, з якой добра было разбіраць дробны шрыфт на леках, фотаздымкі ў двух экзэмплярах. У канверце ляжаў здымак: малады Быкаў і малады Салжаніцын. Зьлева Быкаў у цёмнай кашулі, побач сядзіць Салжаніцын у белай, абодва аўтары “Новага міру” бяз гальштукаў радасна глядзяць адзін на аднаго і, здаецца, зараз голасна расьсмяюцца. Рэдкая абаяльнасьцю быкаўская ўсмешка, на рэдкасць вясёлы выраз твару ягонага калегі.

У той жа шуфлядзе – пажоўклая выразка з “Правды” з асуджэннем Сахарава і Салжаніцына, сярод подпісаў – “В. Быкаў”. Некаторыя імёны падкрэсленыя.

У 60-я і на пачатку 70-х Быкаў слаў Салжаніцыну віншаванні з днём нараджэння, атрымліваў ад яго запросіны на ўручэнне Нобелеўскай прэміі, якое мела адбыцца ў Маскве, Быкаў і Адамовіч былі адзінымі беларускімі літаратарамі, што паставілі свае подпісы пад салжаніцынскім лістом да зьезду пісьменьнікаў.

За апошнія дзесяць гадоў я зрабіў з Быкавым дзясяткі інтэрв’ю. Пераважна па тэлефоне, часам у студыі ці ў яго дома. Яны ўключаныя ў кнігу “Быкаў на “Свабодзе”. Але гутарка пра подпіс у кнігу ня трапіла, бо не гучала ў эфіры. Мы сядзелі ў тым самым ягоным кабінце за нізкім столікам, напалову заваленым кнігамі, альбомамі, новымі часопісамі, і я спытаўся пра подпіс. Запісу на стужку я ня веў і таму прыводжу адказ па памяці.

...Быкаў некалькі дзён быў у паездках, удзельнічаў у сустрэчах са слухачамі па лініі бюро прапаганды Саюзу пісьменьнікаў. Падчас чарговай сустрэчы на заводзе ў Магілёве раптам падышоў чалавек і перадаў, што Быкава тэрмінова просяць у абкам партыі да “вяртушкі” – так называлі начальніцкія тэлефоны сьпецсувязі. Званілі з ЦК КПБ – пільны клопат, яго ўжо другі дзень шукаюць, рыхтуецца важная публікацыя, і патрэбны ягоны подпіс. Быкаў сказаў, што не чытаў, падпісаць таго ня зможа і паклаў трубку. Праз паўгадзіны пачалася галоўная савецкая тэлепраграма “Время” – у паведамленьні пра ліст у сьпісе падпісантаў было прачытанае прозьвішча Быкава.

Быкаў пазваніў у Маскву даўняму знаёмаму пісьменьніку Сяргею Зальгіну, чьё імя таксама стаяла пад лістом. Той запрасіў Быкава тэрмінова прыехаць. Доўга думалі, што рабіць, каму скардзіцца. Знайшлі тэлефон дачы Мсьціслава Растраповіча, дзе быццам жыў Салжаніцын, але нумар не адказваў, маўчаў тэлефон ягонай будучай жонкі. Магчыма, трэба было пайсьці да замежных карэспандэнтаў, але Зальгін як больш спрактыкаваны масквіч гэтай ідэі не падтрымаў. Быкаў напісаў ліст у ЦК КПСС, сам занёс яго на прахадную і аддаў. Ніякага адказу ён ніколі не атрымаў і ніколі ня меў больш магчымасьці пагаварыць з Салжаніцыным, якога неўзабаве выслалі.

– Майго подпісу пад гэтым лістом няма, – сказаў мне тады Быкаў.

Я напісаў ліст Сяргею Залыгіну, які ў той час быў ужо рэдактарам “Новага міру”. Праз пару тыдняў прыйшоў адказ на афіцыйным бланку часопісу.

“Калі б Вы пабачылі арыгінал таго дакументу, дык уведалі б, што майго подпісу там няма”, – пісаў Залыгін.

Гэтую гісторыю я коратка пераказаў у газеце “Літаратура і мастацтва” ў сваёй прадмове да публікацыі працы вядомага гісторыка Роя Мядзведзева пра “Архіпелаг ГУЛаг” у 1989 годзе. У тым самым годзе на сесіі Вярхоўнага Савету СССР Быкаў расказаў гісторыю свайго подпісу Андрэю Сахараву – пасьпеў расказаць, бо той самай ночы Сахараў памёр.

Быкаў вярнуўся да гісторыі з подпісам падрабязна, ува ўсіх дэталях у сваёй апошняй кнізе “Доўгая дарога дадому”. Там прыводзіцца парада сяброў, якія раілі не апраўдвацца, – каму трэба, усё зразумеюць. Такую параду Быкаў ужо аднойчы атрымліваў – пасьля публікацыі “Мёртвым не баліць”. Нядаўна сярод папераў Ірына Міхайлаўна знайшла тэлеграму з “Новаго мира”. 8 кастрычніка 1969 году ў 17:10 тэлеграма адпраўлена з Масквы, у 19:11 атрымана ў Горадні. Я папрасіў дазволу перапісаць тэкст:

“Дорогой Василий Владимирович надемся что вы не смущены новой попыткой обрушить на вас волну несправедливых упреков тчк будьте тверды тчк все минется правда останется обнимаем вас Твардовский Кондратович Хитров”.

Адносіны Быкава і Салжаніцына, напачатку вельмі прязныя, ужо не аднавіліся, і ня толькі з прычыны сфальшаванага подпісу.

Але гэта было пазьней. Я аддаў чорна-белы фотаздымак, знойдзены ў стале Быкава, на павелічэньне.

Ён цяпер вісіць у маім кабінэце на сцяне – радасныя, маладыя, прыгожыя твары з незабыўнай усмешкай, – напэўна, так тады, у 60-я гады мінулага стагоддзя, усміхалася сама Свабода.